

Mîmârî, süsleme ve kitâbelerine göre İstanbul çeşmelerinin dönemsel özellikleri

GÜL SARIDİKMEN

BİZANS başkentinin 1453'te Osmanlılar tarafından fethedilmesiyle bu güzel kent, Türk-İslâm inanç ve hayat kültürüne âit mîmârî ile donatılmaya başlanır. Susuz bir yaşam mümkün olmadığından, vazgeçilmezimiz olan suyu insanlara birebir ulaştıran çeşme ve sebiller çok özel ve önemlidir. Sâdece insanlar değil, diğer canlıların da su ihtiyacını giderebilmek için bâzı çeşmelere yalak eklenerek hayvanların su içebilmesine uygun tasarımlar yapılmıştır. İslâmiyet'te en büyük sevapların başında, susuzlara içme suyu temîni gelir; birçok âyet ve hadiste de suyun önemi vurgulanır. İstanbul'da pâdişahlar ve yakın çevresindekiler başta olmak üzere maddî gücü yeten herkes, su temîni için gerekli çeşme ve sebil gibi hayrat yapıları yaptırmaya çalışmış ve bunların onarımlarını, bakımlarını üstlenmiştir.

Osmanlıda çeşme terimiyle en öz şekilde, su akıtılan yapılar akla gelmelidir. Çeşmelerde, sürekli su akışını sağlayan lülelerin yerini, su israfını önlemek için zaman içerisinde suyun boşa akmasını engelleyecek burmalı lüle olan musluklar almıştır. Suyun aktığı lüle ya da musluğun yer aldığı taşa, musluk tablası denir. Hepsinde olmamakla birlikte, musluğun yanlarında veya üst kısmında, su içmek için kullanılan tasların konulduğu tas nişi/maşrapa yuvası bulunur. Çeşme nişi, musluğun olduğu bölümü diğer alanlardan ayırır ve çeşme nişini çoğunlukla kesme taş, tuğla ya da mermer kemer belirler. Çeşme cephesinde, nişi belirleyen kemerin üzerindeki bölümler köşelik olarak adlandırılır ve niş kemeri ile üzerindeki kitâbe bölümü arasında kalan köşelik bölümlerine bâzı örneklerde simetrik birer rozet yerleştirilmiş ve bâzıları dönemin zevkine uygun motiflerle süslenmiştir. Çeşme nişinde iç yüzeyde, taş veya mermer kaplı olarak ayna taşı/çeşme aynası vardır. Çeşme önlerinde, lüle veya musluktan akan suyun toplandığı alanlara, tekne, kurna, yalak gibi isimler verilir. Bu bölümlerin iki yanında, taş ya da mermerden oturmaya veya su kaplarını koymaya yarayan set/seki taşı/tekne seti yer alır. Bâzı örneklerde, çeşmenin iki tarafına dinlenme amaçlı

nişler de yapılmıştır. Bâzı çeşmelerde su depolanır ve suyun depolandığı bölüme hazne adı verilir. Hazne üzerini hazne örtüsü örter ve kapalı hazne bölümünün üzerinin çatısız düz tasarlanıp namazgâh olarak kullanılan örnekleri de vardır. Bâzı çeşmelerde, güneşten ya da yağmurdan korunma amacıyla üst örtü olarak çatının geniş saçak olarak devam ettiği görülür. Bâzı çeşmelerin, hazne köşelerine veya çeşme kemerinin iki yanına musluk seviyelerinden daha yukarıya, insanların rahat su içmelerini sağlayacak çeşmecik yerleştirilmiştir. Bu dekoratif çeşmeciklerin de önlerinde küçük kurna ya da tekne yer alır.

Çeşmelerde belgeleme amaçlı yerleştirilmiş olan kitâbeler oldukça önemlidir. Kitâbe, yapının bânîsi (yaptıran kişi), yapım târihi ve yapılış amacı gibi bilgileri veren yazılı levhalardır. Çoğunlukla nazım/şiir ağırlıklı olup çok

azında nesir görülebilir. Bâzı yapılar da ayrıca, besmele, âyet ve duâ yazılı kitâbeler de bulunur. Enbiyâ sûresinin 30. âyetinde geçen, "Ve her canlı şeyi sudan yarattık." ve İnsan sûresinin 21. âyetinde geçen "Rableri onlara tertemiz bir içecek sunar." ifâdeleri bâzı kitâbelere aktarılmıştır. Kitâbeler genellikle, kemer alınlığı olarak geçen kemerin üst kısmındaki bölümde ya da niş içinde ayna taşının üst kısmında yer alır. Genellikle sülüs ya da tâlik yazı çeşitleri kullanılmıştır. Kabartma olarak yazılan bu kitâbeler, hat sanatının en güzel örnekleri arasında ayrıcalıklı bir yerde değerlendirilmelidir. Eminönü Süleymâniye Kaptan Paşa Mektebi sokağındaki çeşme (H.1115/M.1703) ve Kasımpaşa Cezâyirli Gazi Hasan Paşa (Kışla Câmii) Çeşmesi (1199/M.1784) örneklerinde görüleceği üzere, çok az kitâbede çift ve karşılıklı yazılmış aynalı yazı biçimi ör-

Esmâ Sultan Çeşmesi, Kadırga.

Mîmârîsine, süsleme ve kitâbelerine göre İstanbul çeşmelerinin, içinde buldukları dönemin karakteristiğini, teknik, estetik ve edebî bakımdan yansıttığı görülür.

neği olan müsennâ hat uygulanmıştır. Bâzı kitâbelerde kitâbeyi yazan hattatın ismine de "ketebehû" kelimesiyle yer verilmiştir. Kitâbe metninin uzun ya da kısalığına göre yazılar kartuşlarla bölümlenir. Kitâbe kartuşları, genellikle oldukça sâde, yatay dikdörtgendir veya bu dikdörtgen kartuşların yatay olarak iki ucu sivri kemer, dilimli kemer gibi dekoratif kemere dönüşür. Dönemin süsleme anlayışına göre sâde ya da süslemeli olan bu kartuşların aralarına ve yazı kuşaklarına bâzı örneklerde çiçek, yıldız, ay-yıldız, fener gibi motifler de işlenmiştir.

Kitâbelerin bir kısmında yapının inşâ ya da onarımına âit bilgiler verilirken târih açıkça yazıldığı gibi, bir kısmında ebced hesabı ile târih düşürülmüştür. Târih düşürme, ayrı bir edebî alandır. Kitâbelerde, çeşmeyi yaptıran ya da onartan kişinin adı, kişiliği vurgulanır ve yapının târihi edebî dille belirtilirken şâirin ismi ya da mahlası da burada ifâdelendirilir. İstanbul çeşmelerinde manzum şiirle târih düşürme geleneği, XVI. yüzyıldan kalan örnekler kadar gider. Kitâbe şiirleri, XVIII. yüzyıla kadar fazla uzun değildir. III. Ahmed devrinde, uzun kitâbe yazma eğilimi başlar, kitâbe şiirlerinin kalitesi artar ve âdeta dönemin şiir anlayışı ve beğenisi, yaşayan edebiyat olarak çeşme kitâbelerine de yansıtılır. Şiirle târih düşürme geleneği, kitâbe şâirlerinin önemini belirler. Sarayla bağlantılı kişilerin, devlet adamlarının yaptırdığı çeşmelerde, kitâbeler daha da zenginleşir. Saray şâirleri, çeşme, sebil kitâbeleri için şiirler hazırlamıştır. Dâmat İbrahim Paşa ile başlayan çeşme yaptırmaya gayreti, kitâbe şâirlerinin popülerliğini artırır. Şiirlerin gizini ve değerini artıran tâmiyeli târihler ve aynı yapı üzerinde farklı şâirlerin, farklı şiirlerinin olması bu dönemin Türk çeşme kitâbelerine kazandırılan yeniliklerindedir (Ay-nur-Karateke 1995: 71). İstanbul'daki

çeşme kitâbelerinde kullanılan târihler, hicrî takvime göredir.

Çeşmelerde belgesel unsur olarak yer alan kitâbe gibi, bâzı örneklerde yine belgeleme açısından önemli olarak çeşmeyi yaptıran sultanın imzâsı olan tuğra bulunur. Çeşmelerde, XVIII. yüzyılda yapılan örneklerde tuğra görülmeye başlanır ve XIX. yüzyılda yaygınlık kazanır. Çeşmeyi yaptıran veya onartan pâdişâhın tuğrası, mermer kartuş ya da madalyon içine dekoratif olarak işlenmiştir. Dönemin ünlü hattat veya tuğrakeşlerinin elinden çıkan bu dekoratif tuğralar, kitâbeler gibi hat sanatı açısından güzel örnek oluşturur. Çeşmelerdeki kitâbe ve tuğralar, belgeleme işlevi yanında, aynı zamanda yapıyı süsleyici unsurlardır.

Çeşmeler, konumlarına, yapılış amaçlarına, mîmârî ve inşâ edildikleri dönemin estetiğini yansıtan üslup özelliklerine göre farklılık gösterirler.

KONUMLARINA GÖRE ÇEŞMELER

Menzil Çeşmeleri Şehirler arası yollar, kervan yolları ve diğer konaklama yerlerinde yer alan, yolcuların ve hayvanların su ihtiyâcını karşılamak üzere, lülelerinden sürekli su akan ve önünde ya da yanlarında hayvanların sulanması için yalak bulunan çeşmelerdir.

Çoban Çeşmeleri Genellikle açık arazideki çeşmelere verilen isimdir ve hayvanların su ihtiyâcını gidermek için yalakları vardır.

Namazgâhli Çeşmeler Namazgâh ile çeşmenin birlikte tasarlandığı örneklerdir. Çeşmenin hazne üzeri düz bırakılıp namazgâh olarak kullanılmıştır ya da çeşmenin ön yüzü çeşme, arka yüzü namazgâh taşı işlevi görmüştür.

Duvar/Cephe Çeşmeleri Sıbyan mektebi, kütüphâne, câmi avlusu, tekke avlusu, türbe, hazîre duvarı gibi önemli yapıların duvarlarında örnekleri görülebilir. Ayrıca, köşe çeşmeleri bulunmakta ve iki ya da üç cephe olanlarına

çatal çeşme ismi verilir. Buldukları yer itibâriyle çevrelerine göre zemin seviyesinin altında kalan ve basamaklarla inilen, çukurda kalan çeşmelere ise "çukur çeşme" denilmiştir. Üsküdar Bulgurlu'daki Demirci Çeşme, yol seviyesinin çok altında, basamaklarla inilen çukur çeşmelere güzel bir örnektir.

Meydan Çeşmeleri Şehirlerde, önemli merkezlerde, çarşı ya da iskele meydanlarında yer alan, serbest konumda inşâ edilmiş, anıtsal çeşmelerdir. Üsküdar Sultan III. Ahmed Meydan Çeşmesi, Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi, Tophâne (I. Mahmud) Meydan Çeşmesi gibi, XVIII. yüzyılda özellikle Lâle Devri ve sonrasında örnekleri yapılmaya başlanmıştır. Meydan çeşmelerinin bir kısmı, Topkapı Sarayı girişindeki Sultan III. Ahmed Meydan Çeşmesi ve Sebîli ile Azapkapı Sâliha Sultan Meydan Çeşmesi ve Sebîli'nde olduğu gibi görkemli örnekler sunan sebil ve çeşme birlikteliğinde sebilli çeşme olarak tasarlanmıştır. Meydan çeşmesi tasarımı dışında, XVII. yüzyılda Eminönü'nde Hatice Turhan Vâlide Sultan Çeşmesi ve Sebîli; XVIII. yüzyılda Şehzâdebaşı'nda Nevşehirli Dâmat İbrahim Paşa Çeşmesi ve Sebîli, Vezneciler'de Hasan Paşa Çeşmesi ve Sebîli, Eyüp'te Mihrişah Vâlide Sultan Çeşmesi ve Sebîli gibi pek çok örnekte, çeşme ve sebil birlikte veya yan yana planlanmıştır. Önceleri sebilhâne olarak adlandırılan ve sonra kısaca sebil adı verilen eserler, halka parasız içilecek su dağıtılan hayır yapılarıdır. Mecâzî anlamda Allah yolunda anlamına gelen "Fi-sebîlillâh", Allah rızası için başka hiçbir karşılık beklemeden yapılan hayır anlamı taşır ve sebil, bu amaca hizmet eder. Sebillerden mutlaka içilebilecek nitelikte su ve diğer meşrûbatlar verilirken çeşmelerden akan suyun kalitesi ve soğukluğu yerine göre değişebilir. Sebillerde su, sebilci tarafından özel taslarla insanlara sunulur (Saridikmen 2013: 16).

Sütun Çeşmeler Sütun biçimli çeşmelerdir. XVIII. yüzyıldan itibaren örnekleri görülen sütun çeşmelerde, su haznesi yoktur. Teknolojinin imkânlarından yararlanılarak boru sistemleriyle ince, uzun, yuvarlak ya da dörtgen çeşme gövdesinden bir lüle veya musluk aracılığıyla şebeke suyu öndeki küçük tekne/kurnaya akıtılır. Kocamustafapaşa Câmii avlusundaki Hacı Beşir Ağa Çeşmesi, Tarabya parkındaki Sultan II. Mahmud Çeşmesi, Çengelköy’de karakol önündeki Lahana Çeşmesi, bu çeşme türünün örnekleridir.

Oda Çeşmeleri Saraylarda, köşklere, konutlarda, oda, sofa, mutfak, helâ gibi iç mekânlarda yer alan küçük çeşmelerdir. Topkapı Sarayı’nda olduğu gibi iç mekânlarda, içerideki konuşmaların dışarıdan duyulmasını engellemek gibi ayrı bir fonksiyonu da vardır.

Şadırvan Çeşmeleri Havuz ortasında, su akan lüleli taş örnekleri vardır. Ayrıca, câmi avlularında abdest almak için kullanılan şadırvanların da çeşmeleri bulunur. Ancak, şadırvan çeşme ile karıştırılmamalıdır. Şadırvan, câmi avlularında yer alan, abdest almak için kullanılan üzeri açık ya da kapalı hazneli ve cephelerinde musluk yer alan yapılarıdır.

Bu çeşmelerin dışında, İstanbul’da çok sayıda örneğine rastlanan musluklu taş tekneler, taşınabilir düzenlemeleriyle diğer örneklerden farklılık gösterirler. Ayrıca, selsebil olarak düzenlenmiş, genellikle bahçeler için tasarlanmış çeşme sayılabilecek dekoratif örnekler vardır.

Klasik Üslûptaki Çeşmeler İstanbul’un fethiyle birlikte, XV.-XVII. yüzyıllardan kalan örneklerde görüleceği üzere, sâde tasarımlarıyla dikkat çekerler. Kesme taş ya da mermerden yapılan bu çeşmelerde, genellikle cephede sivri kemer ya da kaş kemer kullanılmıştır. Çoğunluğu oldukça sâde olan bu çeşmelerin süslemelerinde, rozet, rûmî, palmet, mukarnas gibi motiflere yer verilmiştir. Kemerli niş içinde, kitâbe, tas nişi ve dikdörtgen çerçeve içinde içi boş kartuş motifi, Bursa kemeri ya da kaş kemer motifi, rozet ile bitkisel motiflerle süslü musluk tablası ve ayna taşı yaygındır. Kesme küfeki taştan tek cepheli ve sivri kemerli nişe sâhip yalın

tasarımdaki Kocamustafapaşa’daki Davutpaşa Çeşmesi ve Rumelihisarı Çeşmesi gibi XV. yüzyıldan günümüze ulaşan çeşme sayısı çok az olup XVI. ve XVII. yüzyıldan çok sayıda kitâbeli ve kitâbesiz çeşme günümüze ulaşmıştır. Kitâbe olan çeşmelerde, kitâbeler genelde kısa olup birçoğunda celi sülüs yazı tercih edilmiş, bâzılarında tâlik yazı kullanılmıştır.

Rumelihisarı sur dibindeki Rumelihisarı Çeşmesi, piramidal taş çatılı ve kesme taştan silmelerle belirlenen dikdörtgen cephede sivri kemerli nişe sâhip, klasik üslûpta oldukça sâde ve küçük bir çeşme örneğidir. İstanbul’un en erken târihli çeşmelerinden olan yapının ayna taşında kitâbe yeri boştur. Basit lülesinin üst iki yanında küçük kaş kemerli simetrik birer tas yuvasına sâhiptir.

Kocamustafapaşa’da Davutpaşa Câmii avlu kapısı önünde, duvara bitişik tek cepheli bir çeşme olan Davutpaşa Çeşmesi, kitâbeli olarak İstanbul’daki en eski târihli klasik üslûptaki çeşmedir. Kesme küfeki taşından yapılan

çeşmenin basık sivri kemerli nişteki dikdörtgen çerçeve içinde, “*Sâhibü’l-hayrât merhûm Davud Paşa, sene 890.*” yazılı kitâbesi vardır.

H.890/M.1485 târihini veren kırık durumdaki mermer kitâbedeki yazılar, kabartma olarak yazılmıştır. Üstteki satırdaki “*Sâhibü’l-hayrât*” yazısında iki uca kabartma olarak sağda dal ve yaprakları sümbül olması muhtemel bir çiçek, sola ise dal ve yapraklarıyla bir gül motifi işlenmiştir. Kitâbedeki merhum tâbirinden anlaşılacağı üzere, kitâbe, bânîsi Davud Paşa’nın ölümünden sonra konulmuş olmalıdır. 1483’te Fâtih Sultan Mehmed’in vezîriâzamı görevine getirilen ve 1497’de emekli olan Davud Paşa, 1499’da ölmüştür. Kitâbenin alt kısmında, sonradan konulduğu anlaşılan mermerden kabartma deniz kabuğu, akantus yapraklı S ve C kıvrımlı, rokoko süslemeli ayna taşı yer alır. Önünde, mermer teknesi vardır.

Klasik üslûptaki XVI. ve XVII. yüzyıl çeşmelerinin çoğunluğu, genellikle tek yüzlü duvar çeşmesi veya köşe çeşmesi örneğidir. Menzil çeşmesi, namazgâh çeşmesi, tek yüzlü meydan çeşmesi ile

Semiz Ali Paşa Çeşmesi'nin kitâbesi, Eyüp.

çeşme ve sebil birlikteliğinde örnekler de görülür.

Eyüp'teki Semiz Ali Paşa Çeşmesi (H.966/M.1558), iki cepheli köşe çeşmesidir. Klasik üslûptaki kesme taş çeşmenin cephelerinden biri daha alçaktır. En üstte palmet bordürlü korniş cepheleri taçlandırır. Hazneli çeşmenin üzeri çatı örtülüdür. Yüksek olan dörtgen cephesinde çeşme nişini oluşturan sivri kemerin kilit taşında rozet kabartması ve niş içindeki mermer kitâbe, oldukça sâde olan çeşmenin süslemesine katkı sağlar. Sivri kemerli niş içinde dikdörtgen panoda üç sıra uçları dilimli kemerli altı kartuş içinde kitâbe ve yatay dilimli kemer biçimli kartuşların arasında ortada 966 târihi vardır. Kitâbenin târih beyti, “*Binonüçde bilüb aslını didim Bülbülî târih / Döküb mâli bu zîbâ çeşmeyi yapdın Ali Paşa, 966.*” şeklindedir.

Fatih Karagümrük'teki Kalın Ali Paşa Çeşmesi (H.973/M.1565) ve Edirnekapı'daki Yakub Kethüdâ Çeşmesi (Çınarlı Çeşme) (H.993/M.1585) gibi örneklerde silmelerle belirlenen dörtgen çeşme cephesindeki sivri kemerli nişte, sivri kemerin iç çizgisi dilimli olarak tasarlanmıştır.

Büyükçekmece'deki Kânûnî Sultan Süleyman Çeşmesi (H.974/M.1566), yan cepheler ortadakine göre biraz açılı yerleştirilmiş olarak sivri kemerli, üç cepheli çeşme örneği olup Üsküdar'da Dârüssaâde Ağası Mehmed Ağa tarafından yaptırılan Mehmed Ağa Çeşmesi (1581) gibi yan yana sivri

kemerli üç cepheli planlanmış örnekler de vardır. Büyükçekmece'deki üç cepheli meydan çeşmesi olan Kânûnî Sultan Süleyman Çeşmesi'nde ortadaki geniş cephede, çeşme nişini oluşturan basık sivri kemerin alt kısmında, kilit taşının alt hizâsında kabartma bir rozet ile dikdörtgen çerçeve içinde iki satırlık kitâbe yer alır. İkili kartuşlar hâlindeki kitâbe, iki yandan ve üstten dalgalı kaş kemer motifiyle süslenmiştir. Kitâbenin târih beyti, “*Dedi târihin anın ehl-i târih / Yine aktı cihâna âb-ı Kevser, sene 974.*” şeklindedir.

Üsküdar'da Dârüssaâde Ağası Mehmed Ağa tarafından yaptırılan El Hac Mehmed Ağa Çeşmesi (H.995/M.1586) ve Kadıköy'de Mısırlı Osman Ağa'nın yaptırdığı Mısırlı Osman Ağa Çeşmesi (H.1020/M.1611), kesme taştan basık sivri kemerli niş, oldukça sâde musluk tablası ile klasik üslûbun sâdeliğini yansıtan örneklerdir. Silmelerle çerçevesiz dörtgen cephede, sivri kemer nişi üzerindeki alanda yer alan mermer kitâbeleri bu yalın cephe tasarımına dekoratif olarak zenginlik katar. Dârüssaâde Ağası Mehmed tarafından H.995/M.1586'da yaptırılan klasik üslûbun sâdeliğindeki çeşmede, dörtgen hazne önündeki ön yüze, silmelerle çerçevesiz dörtgen alana, iki satırlık kitâbe ve basık sivri kemerli niş yerleştirilmiştir. Haznesinin üzeri piramidal çatı örtülü olan kesme taş çeşmede, kabartma olarak üstte palmet bordür ve sivri kemerin kilit taşında rozet motifi vardır. Dikdörtgen mermer musluk tablasına ise Bursa kemeri motifi işlenmiştir. Dikdörtgen mermer levha hâlindeki sülüs hatlı kitâbe, yatay olarak uçları kaş kemerle sonlanan iki kartuş içine yazılmıştır. Kitâbesi, “*Sâhibü'l-hayrât Dârü's-saâde Ağası merhûm ve mağfûr / Mehmed Ağa'nın âsâr-ı cellesidir, sene 995.*” şeklindedir.

Kadıköy'deki Mısırlı Osman Ağa Çeşmesi (H.1020/M.1611), klasik üslûpta, tek yüzlü duvar çeşmesidir. Kesme taştan yapılmış olan çeşmenin dikdörtgen cephesi, pahlı iki köşede ince birer sütunla belirlenir. Haznesi düz çatılı olan çeşmenin silmelerle çerçevesiz dikdörtgen cephesinde, ortada ikili kartuş içinde iki satırlık sülüs hatlı kitâbe ve basık sivri kemerli nişe sâhiptir.

(sol) Beşiktaş Maçka'daki Bezmiâlem Vâlide Sultan Çeşmesi.
(alt) Köprülü Mehmed Paşa Çeşmesi, Bayezit.

Ayna taşında, mermerden dikdörtgen çerçeve içinde boş bir kartuş ve kaş kemer kabartma olarak yer alır. Önünde teknesi ve setleri vardır. Kitâbesi, “Mısrırlı Osman Ağa hayra mâil / Cû yaptı Hak için bu çeşme-sârı / Geçüb nûş eyleyen her teşne-câne / Cinândan âb kevser vire Bâri, 1020.” şeklindedir.

XVII. yüzyılda, Küçük Çamlıca'da Sultan IV. Mehmed Çeşmesi (H.1064/M.1653) ve Fatih'te Mustafa Ağa Çeşmesi (H.1092/M.1681) gibi tek yüzlü meydan çeşmesi ile Eminönü'nde Hatice Turhan Vâlide Sultan (Yeni Câmii) Çeşmesi ve Sebîli (H.1074/M.1663) örneğinde olduğu gibi, çeşme ve sebil birlikteliğinde tasarlanmış örnekler görülmeye başlanır. Hatice Turhan Vâlide Sultan Çeşmesi (H.1074/M.1663) ve Bayezit'te Köprülü Mehmed Paşa Medresesi duvarındaki Köprülü Mehmed Paşa Çeşmesi (H.1072/M.1661) örneklerinde süsleme çoğalmıştır. İki renkli basık sivri kemerli mermer nişin içindeki alanda ve kemer üst kısmındaki köşeliklerde simetrik birer kabartma rozet ve yoğun bitkisel süsleme vardır. Genellikle, palmet, rûmî, kıvrık dallar, rozet gibi motifler süslemede kullanılmıştır. Klasik üslûptaki mermer duvar çeşmesi olan Köprülü Mehmed Paşa Çeşmesi'nin tâlik hat ile yazılmış târihsiz kitâbesi, “Sâhibü'l-hayrât sadr-ı esbak merhûm Köprülü Mehmed Paşa.” şeklindedir.

Klasik dönemin anıtsal çeşme örneklerinden olan ve Hatice Turhan Vâlide Sultan tarafından H.1074/M.1663'te yaptırılan Hatice Turhan Vâlide Sultan (Yeni Câmii) Çeşmesi, sebil ile birlikte geniş bir saçak altında yer alır. Duvara bitişik olan çeşme, klasik üslûptadır. Saçak altına kadar devam eden dikdörtgen cephede, pahlı iki uçta gövdeleri burmalı ince birer sütun vardır. Silmelerle çerçevelenen dörtgen yüzeyde, üstte dikdörtgen kitâbe panosunda üç satır dört sütun olarak on iki kartuş içinde hattat Sâmi Efendi'nin hattıyla celif sülûs kitâbe yer alır. Sebîlin kitâbesi, çeşmenin üst kısmında yer alır. XX. yüzyıl başındaki yangında harap olan kitâbeyi, 1907 yılında Sâmi Efendi yeniden yazmıştır (Derman 2011: 9-11). Kitâbenin târih beyti, “Ânın itmâmın görüp târîh için / Dedi Hâtif kâne hayren fi

sebil, 1074.” şeklindedir.

XVIII. yüzyıl başlarında, çeşme cephesinde tüm yüzeye yayılan yoğun süsleme başlar. Cephede kullanılan kemerlerde çeşitlilik ve farklılıklar görülür. Üsküdar'da, Gülnûş Emetullah Vâlide Sultan Çeşmesi (H.1121/M.1709), Lâle Devri'nde de Üsküdar'da Ahmediye Çeşmesi (H.1134/M.1721), Ortaköy'de Dâmat İbrahim Paşa Çeşmesi (H.1136/M.1723) örneklerinde olduğu gibi yarım yuvarlak formda ışınal olarak gelişen istiridyе kabuğu biçiminde belirlenen niş kullanılmıştır. XVIII. yüzyılda hem önceki yüzyıllardaki

gibi klasik üslûp sâdeliğinde çeşmeler yapılmış, hem de çoğunlukla boyut ve süsleme açısından oldukça gösterişli, süslü çeşmeler inşâ edilmiştir. Batılılaşma etkisiyle Osmanlı mîmârî ve süslemesini etkileyen tüm yenilikler, Lâle Devri'nin ardından Barok-Rokoko üslûptaki çeşmelerde kendini gösterir. Bu yüzyılda, ayrıca sütun çeşmeler yapılmaya başlanır. Önceki döneme göre daha uzun olan XVIII. yüzyıl kitâbeleri, genellikle tâlik hatla yazılmıştır, celif sülûs daha azdır.

Lâle Devri Çeşmeleri XVIII. yüzyılda Lâle Devri'nde (1718-1730),

Dâmat İbrahim Paşa Çeşmesi, Ortaköy.

klasik üslûpta inşâ edilen çeşmelerin yanında, boyut ve süsleme açısından daha gösterişli çeşmeler inşâ edilmiştir. Mermer kaplı cephelerde lâle, gül gibi çiçekler başta olmak üzere çeşitli çiçek aranjmanları, sehpa üzerinde vazolarda çiçekler, kâseler içinde meyveler, saksılarda ağaç gibi natüralist çiçek ve meyve motifli kabartmalar dikkat çekicidir. Bu dönemde genelde sivri kemer, dilimli kemer, dalgalı kaş kemer ve yuvarlak kemer içinde ışınsal istiridye kabuğu kemerler kullanılmıştır. Lâle Devri'nde yapılan çeşmelerde genelde kitâbeler uzun yazılmıştır. Bu dönemde, kitâbe yazılarında celî sülüs yerine, tâlik daha çok kullanılmıştır. Kısa metinli olanlarda sülüs, uzun ve zor metinli şiirlerde ise tâlik tercih edilmiştir (Aynur-Karateke 1995: 73).

Ortaköy Câmii yakınında, meydana yer alan Dâmat İbrahim Paşa (Hibetullah Hanım) Çeşmesi, Sultan III. Ahmed'in sadrâzamı Dâmat İbrahim Paşa'nın hazînedârı ve dâmâdı Kethüdâ Mehmed Ağa ile eşi Hibetullah Hanım tarafından H.1136/M.1723'te yaptırılmıştır. Kesme taştan dörtgen su hazneli meydan çeşmesinin, denize bakan mermer kaplı ön cephesi çeşme olarak tasarlanmıştır. Yapının mermer cephesi, mukarnaslı bordür ve palmet dizisinden oluşan tepelikle taçlandırılır ve ön cephe kenarları, kum saati biçimli ince, zarif sütunçelerle yuvarlatılmıştır. Silmelerle çerçeveselenen dikdörtgen alanda yedi satırlık kitâbe ve yarım yuvarlak

içinde istiridye kabuğu kemerli çeşme nişi vardır. Önünde tekne ve setleri olan çeşmenin dışa taşan orta bölümünün iki yanında, önlerinde kurnası olan küçük birer çeşmecik vardır. Çeşmenin üç sütun altı satır ve yedinci satırda iki sütun olan tâlik hatlı uzun kitâbesi, Trabzonlu Şâkir Ahmed Paşa'ya âittir (Tanışık 1945: 54). Alttaki yedinci satırda târih veren son iki kartuşun iki ucundaki kartuşların içlerine palmet motifli dekoratif süsleme yapılmıştır.

Kitâbenin târih beyti, "*Şâkirâ didim leb-i âdâb ile târihini / İç bu zîbâ çeşmeden ayn-ı hayât-ı canfezâ*, 1136." şeklindedir.

XVIII. yüzyılda, özellikle Lâle Devri ve sonrasında anıtsal, gösterişli meydan çeşmeleri yapılmıştır. Üsküdar iskele meydanındaki Sultan III. Ahmed Meydan Çeşmesi, H.1141/M.1728'de, Sultan III. Ahmed tarafından, annesi Gülnûş Emetullah Vâlide Sultan için yaptırılmıştır. Lâle Devri'nin bu mermer kaplamalı dört yüzlü anıtsal yapısının her yüzünde, sivri kemerli nişli, bezemeli ve önlerinde tekne olan birer çeşme vardır. Pahlı köşelerdeki burmalı sütunlar arasına küçük birer çeşmecik yerleştirilmiştir. Lâle Devri'nin diğer meydan çeşmelerindeki gibi bütün yüzeyi bezenmemiş; sâdece cephelerde, ortadaki sivri kemerli nişlerde, kemerlerin kilit taşlarına birer kabara ve mukarnaslı bordür altında dikdörtgen içine alınan ayna taşlarına yaprak, dalgalı kemer, çiçek ve rozet işlenmiştir. Cephelerde, sivri kemerli nişlerin yan tarafları, düz mermer levhalarla kaplıdır. Çeşmenin denize bakan cephesindeki tek satırlık kitâbe, Sultan III. Ahmed hattıyla celî sülüs olup diğer üç cephedekiler dikdörtgen içinde üç sütun altı satır olarak tâlik hatla yazılmıştır. Kuzey cephesinde Nedim, güney cephesinde Şâkir, doğu cephesinde Rahmî tarafından söylenmiş üç kasîdede Sultan III. Ahmed'i öven mısraların dışında, sadrâzam Dâmat İbrahim Paşa tarafından Üsküdar'da Şerefâbâd Kasrı'nın ve Üsküdar'a bol su temin etmek amacıyla bu çeşmenin yaptırıldığı bilgisi de yer almakta ve H.1141 târihi verilmektedir. Denize bakan cephede, bir satır hâlinde köşeleri çiçeklerle bezeli iki kartuş içinde, Sultan III. Ahmed hattıyla yazılan ve Sultan III. Ahmed ile Dâmat İbrahim Paşa'nın

birlikte söylediği iki mısralı bir târih beyti ve bu târih beytinin altında, "*Ahmed İbn-i Mehmed Han*" olarak Sultan III. Ahmed'in imzâsı yer alır.

"*Didi Hân Ahmed ile bile İbrahim târihin / Suvardı âlemi dest-i Muhammed ile cevâdullah*, 1141."

Şâir Şâkir'in kitâbesinin târih beyti:

"*Tamâm oldukda atşâne didi târihini Şâkir / Gel iç mâ-i hayâtı çeşme-i Sultan Ahmed'den*, 1141." Şâir Nedim'in kitâbesinin târih beyti: "*Bu mısra'la Nedîmâ söyledi târih-i itmâmın / Bu şehri mâ ile Sultan Ahmed eyledi sır-âb*, 1141."

Şâir Rahmî'nin kitâbesinin târih beyti: "*Şâkirâ Rahmî içüb âbın didi târihini / Hükm-i Sultan Ahmed icrâ itdi el-hâk Zemzemi*, 1141."

H.1145/M.1732'de Sultan I. Mahmud tarafından yaptırılan Tophâne (I. Mahmud Han) Meydan Çeşmesi'nde de Sultan III. Ahmed Meydan Çeşmesi ve Sebîli'ndekine benzer süsleme zenginliğine rastlanır. Rûmî, palmet, kabara, rozet, kıvrım dallar, çiçekler, meyveler gibi pek çok motifle birlikte, hat sanatının muhteşem örnekleri olan kitâbeler de bu kompozisyona ayrı renk katar. Dört cephede de sivri kemerli çeşme nişi ve iki yanında birer niş düzenlemesi vardır. Cephelerde, üstte ikişer satır olarak celî sülüsle yazılmış kırk mısralık târih kasîdesi, Nahîfî Süleyman Efendi'nindir. Nahîfî'ye âit kasîdenin hattatı kitâbenin altına "*Ketebehû Mustafa kâtib-i sır sabikâ*" olarak kendini belirtmiştir. Çeşme cephesindeki nişler üzerinde yer alan birer beyitlik onaltı mısralık tâlik hatla yazılmış ikinci târih kasîdesi, Hanif İbrahim Efendi'nindir. Hattatı, "*Ketebehû Ali hâce-i Serây-ı cedîd*" olarak kendini belirtmiştir. Dörtgen çeşmenin pahlı köşelerindeki tâlik hatla yazılmış dörder satırlık, onaltı mısralık târih kasîdesi ise şâir Rahmî Mustafa Efendi'nindir.

Şâir Süleyman Nahîfî'nin kitâbesinin târih beyti: "*Dedi bu çeşme-i zîbâ Nahîfî târih / Râh-ı Hakk'ta hasenât eyledi Sultan Mahmûd*, 1145. / *Ketebehû Mustafa Kâtib-i sır sabikâ*, 1145."

Şâir Rahmî Mustafa Efendi'nin kitâbesinin târih beyti: "*Teşnegâne Rahmîya târihin işrâb eyledim / Sa'yedip Sultân Mahmûd etti icrâ zemzemi*, 1145."

Hanif İbrahim Efendi'nin kitâbe-

Sultan III. Ahmed Çeşmesi.

sinin târih beyti: “*Dedî Hanîfâ çâkeri târîh-i ayn-ı enverî / İç âb-ı nâb-ı kevseri hep ayn-ı dil-cûdan hemîn / Ketebehu Ali hâce-i Serây-ı cedîd, 1145.*”

Barok ve Rokoko Üslûptaki Çeşmeler XVIII. yüzyıl ortalarına doğru, Lâle Devri'nin natüralist çiçek ve meyve motiflerinin yerini, akant yaprağı, istiridye gibi deniz kabuğu ve S / C kıvrımlı motifler almış, kartuşlar ve dekoratif, kademeli kemerler kullanılmıştır. Mîmârîde Antik Yunan sanatından kaynakını alan korint sütun başlığı gibi Batılı mîmârî elemanlara yer verilmiştir. Avrupa'da XVII. yüzyılda görülen barok üslûbuyla XVIII. yüzyılda iç dekorasyonda ortaya çıkan rokoko üslûbu, Osmanlı mîmârî ve süslemesinde sevilerek uygulanmıştır. Barok ve rokoko üslûptaki çeşme ve sebillerde hat sanatının muhteşem örneklerini sunan kitâbeler, S ve C kıvrımları, deniz kabuğu, yaprak motiflerinden oluşan rokoko kartuşlar içinde verilir. Cephe süslemesi ve kitâbesi açısından sâde tasarımda olan çeşme örnekleri de vardır.

Ayasofya'nın karşısında, su terâzisinin önündeki Beşir Ağa Çeşmesi (H.1157- M.1744), oldukça sâdedir. Mermerden sâde olan cephede, C ve S kıvrımlarından oluşan kemer ve üzerin-

deki iki sütun altı satır hâlindeki uzun dikdörtgen kitâbe, çeşme dekorasyonunda öne çıkar. Kitâbede, şâir Rahmi tarafından kaleme alınan ve Beşir Ağa'nın kendisi tarafından sülüs hatla bizzat yazdığı târih manzûmesi vardır: “*Hurûf-i bî-nukatla Rahmiyâ târîhin işrâbet / Suvardı dehri hakka hayr-i câriyle Beşir Ağa, 1157.*” (Tanışık 1943: 172; Egemen 1993: 199)

Günümüzde Alemdar caddesindeki Hamîdiye Sebîli ve iki yanındaki çeşmeleri (H.1191/M.1777), Eyüp'te Mihrişah Vâlide Sultan Sebîli ve iki yanındaki çeşmelerinde (H.1210/M.1795) ve Emirgan'da Emirgan (I. Abdülhamid) Meydan Çeşmesi (H.1197/M.1782) gibi pek çok örnekte görülen S ve C kıvrımları ve deniz kabuğu motiflerinden oluşan dekoratif rokay kemerler, kademeli olarak cephe tasarımlarında kullanılmıştır. Sultan I. Abdülhamid tarafından H.1197/ M.1782'de yaptırılan Emirgan Meydan Çeşmesi, rokoko üslûptadır. Dörtgenin kenarlarının kesilmesinden oluşan sekizgen plandaki çeşmenin sülüs yazılarının hattatı, Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümayun'dan Mehmed Emin'dir. Musluksuz olan dört cephedeki tâlik hatlı kıtalar şâir Tefîk'e âittir, bunların hattatı ise Mehmed Es'ad el-Yesârî'dir.

Sekiz cephesinden birer atlamalı olarak dördü üzerinde, dörder mısralı beyitler hâlinde, târih beytinin ikinci bendi başına Sultan I. Abdülhamid'in bir tuğrası, diğer bentlerin başına ise celi sülüs hatla birer âyet-i kerîme işlenmiştir. Çeşmenin deniz tarafına bakan cephesindeki C ve akantus kabartmalı madalyon içinde, Sultan I. Abdülhamid'in tuğrası, karanfil ve gül kabartması ile H.1197 târihi vardır. Madalyon, üst kısmında “*Bârekallah*” yazısı olan deniz kabuğu ile taçlandırılmıştır. Kitâbenin târih beyti, “*Zebân-ı lülesi atşâna' der târîhini Tefîk / Muhammed aşkına mâ iç su bu nev-ayn-ı sâfiden, 1197.*” şeklindedir.

Kadırga'daki üstü namazgâh olarak yapılan Esmâ Sultan Meydan Çeşmesi (H.1193/M.1779) gibi bâzı örneklerde, rokoko motifler ve kemerler daha yalın ve az kullanılmıştır. Kitâbeler, daha sâde kartuşlar içinde verilmiş ve çeşme dekorasyonunu zenginleştirmiştir. II. Ahmed'in kızı ve sadrâzam Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın eşi olan Esmâ Sultân'ın yaptırdığı namazgâhlı çeşmedeki sülüs hatlı kitâbelerdeki mısralar şâir Tefîk Efendi'nin, yazılar ise Mehmet Şevki Efendi'nindir.

Batı cephesindeki kitâbenin târih beyti: “*Dedi Tefîk âbın nûş edip atşâna*

Yerebatan Sarnıcı su terâzisinin önünde,
Beşir Ağa Çeşmesi, Sultanahmet.

mîmarlık örneklerinde uygulanmıştır. Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde de ampir üslûpta yapılar inşa edilmiştir. Özellikle XIX. yüzyıl başlarında görülen ampir üslûptaki çeşmelerde, cephe süslemelerinde akantus yaprağı, vazo, çiçek, çelenk, girland, madalyon, rozet, tuğra, ay-yıldız, perde, püskül ve II. Mahmud güneşi gibi ışınal motifler ile meşale, kılıç gibi silâh motifleri kullanılmıştır. Dekoratif barok-rokoko kemerlerin yerini, yuvarlak ve basık kemerler almıştır. Çeşme cephelerinde, Antik Yunan mîmarîsindeki üçgen alınlık, akroter ile dor, iyon, korint düzenindeki sütunlara benzer sütunlar, pilastrlar kullanılmıştır. XIX. yüzyıl kitâbelerinde, tâlik ve sülüs yazı kullanımı sürer ve sülüs yazıda önceki yüzyıla göre artış görülür. Bâzı çeşmeler oldukça zengin süslemeye sâhipken bâzı çeşmelerde sâdece kitâbe ve tuğra süsleme olarak öne çıkar.

Çubuklu-Kanlıca yolunda, Seyir ve Hidrografi Dâiresi yanındaki Berberbaşı Ali Ağa Çeşmesi, Sultan II. Mahmud'un berberbaşısı Ali Ağa tarafından H.1238/M.1822'de yaptırılmıştır. Haznesi taş-tuğla örgülü olan çeşmenin denize bakan ön cephesi mermer kaplıdır. Oldukça sâde olan çeşme cephesi, üçe bölünmüş ve iki yanı düz mermer panolarla kaplanmıştır. Oldukça yalın tasarlanan çeşme cephesinde, süsleme olarak kitâbe ve tuğra öne çıkar. Düşey eksende iki pilastr arasında düz ayna taşı ve pilastrları kesen iki silme kuşak arasında, Keçecizâde İzzet Mehmed Efendi'ye âit beş satırlık tâlik hatlı kitâbe yer alır. Yapının üst kısmı, içinde Sultan II. Mahmud'un tuğrası olan oval madalyonun olduğu yarım yuvarlak kemerle taçlandırılır. Kitâbenin târih beyti, "Dil-cû değil mi târih-i İzzet / Ayn-ı Ali'den hemçu Kevser, 1238." şeklindedir.

Önceden Bostancı'da karakol yanındaki meydanda iken buradaki namazgâhın mihrap taşıyla birlikte 1982'de Bağdat Caddesi'ndeki meydana taşınan Sultan II. Mahmud Çeşmesi, H.1247/M.1831'de Sultan II. Mahmud tarafından yaptırılmıştır. Ayna taşında kitâbenin üst kısmına, tepesi fiyonklu kabartma çerçeve oval madalyonda Sultan II. Mahmud'un "Adli" unvânı ve tuğrası ile iki yanında simetrik olarak oval madal-

târîhin / Bu zîbâ çeşmeden iç besmeyleyle
âfiyet bâdâ, 1193."

Doğu cephesindeki kitâbenin târih beyti: "Dedi itmâmına Tevfik-i duâ-gû târih / Dil-küşâ kıldı bu nev çeşmeyi Esmâ Sultân, 1193, Ketebehû Mehmet Şevki gufiraleh."

Ampir Üslûptaki Çeşmeler XIX. yüzyıl başında, Fransız ampir üslûbu özellikleri taşıyan çeşme ve sebiller yapılmaya başlanır. Fransızca imparatorluk anlamına gelen "Ampir/Empire",

sanat alanında anıtsal Antik Yunan ve Roma mîmarîsini temel alarak 1800-1830 arasında yaygınlık kazanan bir üslûptur. Neoklasik akımın bir evresi olan ampir, Fransa'da Napoléon'un imparatorluk sürecinde (1804-1815) görülür. Barok üslûbun abartılı çizgi ve formlarına karşı çıkan ampir üslûp, Fransa ile yakın ilişkiler içinde bulunan Osmanlı'da Sultan II. Mahmud'un saltanat yıllarında (1808-1839) benimsenmiş ve âdeta millî bir karakter kazanarak

yonlarda hilâl ve çiçek görünümlü yıldız kabartması vardır. Altta dikdörtgen panoda kartuşlar içinde şâir Rifat'ın beş satırlık kitâbe kuşağı yer alır.

Üstteki kitâbe: "*Bânîsi Mahmûd-ı adlî Gâzî Hân / Bendesi binâ-i şeref kıl bi-yed-i ihsân, 1247.*"

Kitâbenin târîh beyti: "*Cevherîn târîh-i dil-cû yazdı Rif'at bendesi / Kıldı Hân-ı Mahmûd-ı adlî çeşmeden cûdun revân, sene 1247.*"

Tarabya'daki nişan taşı görünümündeki sütun çeşme örneği olan Sultan II. Mahmud Çeşmesi (H.1247/M.1831), Sultan II. Mahmud tarafından yaptırılmıştır. Ampir üslûptaki sütun çeşmenin gövdesi dörtgendir ve iki cephede musluk ve kurna vardır. Üstte, dört cephede de iki satır hâlinde şâir Rifat'ın şiiri, kartuşlar içinde sâde gövdeye dekoratif özellik katar. Tâlik hatlı kitâbe üzerinde sütun başlığı niteliğinde akantus yapraklı kabartma dekoratif tepelik yer alır.

Şâir Rifat'ın elinden kitâbenin târîh beyti, "*Bende Rif'at görüp târîh-i dil-cû söyledi / Hân-ı Mahmûd âb'a zîbâ çeşme bünyâd eyledi, 1247.*" şeklindedir.

Sultan II. Mahmud tarafından Sarıyer Boyacıköy'de yaptırılan Sultan II. Mahmud Han Meydan Çeşmesi (H.1253/M.1837), dörtgen hazneli mermer kaplamalı anıtsal bir çeşme örneğidir. Oldukça sâde olan çeşmenin ön cephesindeki tuğra ve kitâbe cephenin süslemesinde öne çıkar. Âdeta heykelsi nitelikte trompet, silâh, kılıç gibi motiflerin olduğu arma biçimindeki mermer kabartma oval madalyonda, Sultan II. Mahmud tuğrası vardır. Tuğranın alt kısmında, dikdörtgen kartuş içindeki beş satırlık uzun kitâbe Akif Mehmed Paşa'ya âittir ve Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi tarafından tâlik hatla yazılmıştır. İki taraftan pilastrlarla belirlenen dikdörtgen çeşme aynası düz mermer levha hâlinindedir.

Kitâbenin târîh beyti, "*Su gibi bir mîsrâ-ı berceste akdı hâmedan / Yapdı bu nev çeşme-i pâkîzeyi Mahmûd Hân, 1253.*" şeklindedir.

Ampir üslûptaki meydan çeşmelerden biri olan Beşiktaş Maçka'daki Bezmiâlem Vâlide Sultan Meydan Çeşmesi (H.1255/M.1839), diğer örneklerle göre süsleme açısından oldukça zengindir. Anıtsal dörtgen çeşmenin, dört

cephesinde yivli pilastrlar arasında dikdörtgen çeşme nişinde meşale, kurdele, girland, çiçek ve yaprak motifleriyle süslü ayna taşı vardır. Üst kısımda, dörtgen çerçeveli beş satırlık kitâbe kuşağı bulunur. Sultan Abdülmecid tuğrası bulunan cephelerdeki celf tâlik hat ile yazılmış olan ve Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Vâlide Sultân'ı öven manzum kitâbelerden güney cephedeki Şükrü ve batı cephesindeki Zîver tarafından yazılmıştır. Diğer iki cephede tek satır olarak yer alan kitâbelerde âyet yazılıdır. Doğu cephede, "*Kâlellâhu Te'âlâ*" yazılı yapraklı çelenk biçiminde oval madalyon ve altta dikdörtgen çerçevede Enbiyâ sûresinin 30. âyetinde geçen, "*Ve cealnâ minel mâi külle şey'in hayy*"; kuzey cephedeki oval madalyonda "*Kal aleyhi's-selâm,*" ve altta dikdörtgen çerçevede ise "*Hayrû'l-mâl mâ ünfika fi sebîlillâh.*" yazılıdır.

Ampir üslûpta tek yüzü bir duvar çeşmesi olan Fındıkzâde Vakıf Gurebâ'daki Bezmiâlem Vâlide Sultan için yaptırılan Bezmiâlem Vâlide Sultan (Abdülmecid Han) Çeşmesi (H.1261/M.1845), cephe tasarımı olarak Antik Çağ esinlidir. Mermer kaplamalı cephede, en üstteki dikdörtgen alınlıkta, kabartma çiçeklerden oluşan oval çerçeveli madalyon içinde Sultan Abdülmecid tuğrası ile 1261 târihi vardır ve madalyon kabartma işınsal olarak geli-

şen üçgen alınlık oluşturan bir düzenleme sunar. Altında kornişlerle belirlenen dikdörtgen alanda, dört satır üç sütun hâlinde kartuşlar içinde kitâbe yer alır. Zîver tarafından hazırlanan kitâbede târîh beyti, iki yanda yaprak kabartmalarıyla süslü kartuşların olduğu son satırda, ortadaki kartuşta verilmiştir. Yivli pilastrlarla belirlenen dikdörtgen ayna taşına kabartma olarak Antik Çağ Roma palmeti motifi işlenmiştir. Çeşmenin mermer tekne ve iki yandaki set yüzeyinde kabartma olarak işınsal birer güneş ve yıldız motifi vardır.

Ampir üslûpta, hazneli duvar çeşmesi olarak Pertevniyal Vâlide Sultan tarafından yaptırılan Eyüp'teki Pertevniyal Vâlide Sultan Çeşmesi (H.1273/M.1856), oldukça yüksek kabartmalarıyla dikkat çeker. En üstteki, işınsal üçgen alınlıkta çiçekler, üzüm salkımı, kıvrımlı akantus motifleri ve oval madalyon kabartmaları bulunur. Hemen altında dikdörtgen panodaki tek satırlık kitâbe kuşağında besmele ve âyet yazılıdır. Kornişlerle belirlenen alt kısımdaki dikdörtgen kitâbe kuşağı, beş satır üç sütun hâlinde kartuşlardan oluşur. Kitâbe metni, Şeyh Ahmed Muhtar Efendi'nindir. Kitâbe, hattat hâfız Mehmed Emin el-Eyvânî'nin yazdığı güzel bir hat örneği sunar. İki yandan iyon başlıklı ve yivli gövdeli pilastrlarla belirlenen dikdörtgen alana yuvarlak

Sultan II. Mahmud Çeşmesi'nin kitâbesi, Tarabya.

kemerli niş görüntüsü verilmiştir. Köşeliklere kıvrımlı yapraklar ve kemer kilit taşı gibi içine "Mâşallah" yazılı olan küçük dekoratif kartuş yerleştirilmiştir. Yuvarlak kemerle belirlenen ayna taşında akantus, girland ve çiçekler yüksek kabartma olarak işlenmiştir. Çiçeklerden oluşan girland motifi ve akantus yapraklarıyla çevrili yuvarlak madalyon içine ise bir hadis yazılmıştır.

Üsküdar Bulgurlu'da, Teberdar Mehmed Ağa Çeşmesi (Haskan 2001: III. 1055) olarak da adlandırılan Bulgurlu Köyü Çeşmesi, H.1292/M.1875'te inşa edilmiştir. Ampir üslûptaki çeşmenin bânîsi bilinmemektedir. Kesme taştan yapılan çeşmenin arkasında, taş ve tuğla hatıllı haznesi vardır. Ön cephede iki yanda başlıklı yarım sütunlar ve üst kısmında sütun başlıkları üzerinde çıkıntı yapan kornişler üzerinde düz alınlıklı ikinci bir kornişle taçlandırılır. Dikdörtgen mermer kitâbesinde tâlik hatla âyet ve târih yazılıdır. Oldukça sâde olan yapının ayna taşı, uçları kıvrımlı sırt sırta C motifleriyle süslüdür. Kitâbe, "Kâl Allâhu teâlâ ve sekâhüm Rabbühüm şarâben tahûrâ, sene 1292." şeklindedir.

Diğer Geç Dönem Çeşmeleri XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı mîmârîsini etkileyen yeni sanat akımlarının etkisi, çeşmelerde de görülür. Çeşitli târihsel üslûpları bünyesinde barındıran eklektik üslûp başta olmak üzere, yeniden canlandırmacı üslûplar olarak

neogotik, neorönesans, neobizans gibi akımların etkisi çeşme mîmârîsinde görülmüştür. 19. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında (1880-1910) Avrupa'da moda olan art nouveau akımı, Osmanlı çeşme mîmârîsini etkilemiş ve XX. yüzyıl başında İtalyan mîmar Raimondo D'aronco art nouveau etkili çeşmeler yapmıştır. Ayrıca, XX. yüzyıl başında, klasik Osmanlı mîmârîsine esinli I. Ulusal Mîmarlık dönemi çeşmeleri görülür.

Hamîdiye Suyu Tesisleri'ni yaptıran Sultan II. Abdülhamid, birbirinin eşi ya da benzeri nitelikte çok sayıda çeşme yaptırmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in Beşiktaş Asariye caddesi, Eğriçinar sokağındaki tek yüzlü duvar çeşmesi, H.1318/M.1900 târihlidir. Mermer Hamîdiye Çeşmesi, üstte klasik dönem çeşmelerine benzer palmet tepelikle taçlandırılır. İki köşede yüzeyi rûmî motifli birer palmet ve ortada üst kısmı dalgalı kemer oluşturan kıvrımlı düzenlemeye sâhip alınlıkta kabartma yuvarlak madalyon içinde Sultan II. Abdülhamid'in tuğrası vardır ve 1318 târihi ile madalyonun iki alt yanında "Hamîdiye Çeşmesi" yazılıdır. Kabartma süslemeli korniş altındaki dikdörtgen alanda etrâfı klasik dönem rûmîleri benzeri rûmî motifli kabartmalı dalgalı kemerli niş düzenlemesi vardır. Ayna taşı düz olup önüne kabartma süslemeli dekoratif kurna yerleştirilmiştir. Esenler, Küçükçekmece, Beyoğlu ve Beşiktaş gibi birçok yerde benzer örnekleri vardır. Hamîdiye Çeşmeleri ile birlikte, Batı etkili barok, rokoko üslûpları ile ampir ve art nouveau gibi akımların sonrasında, Osmanlı klasik döneminde ve Lâle Devri çeşmelerinde görülen motifler, çeşme mîmârîsinde yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Sultan II. Abdülhamid tarafından meydan çeşmesi olarak döküm çeşmeler de yaptırılmıştır (Saridikmen 2013: 133).

Son dönem Osmanlı çeşmeleri içinde farklı bir örnek olarak 1900'lerin başında yapılmış olan ve D'Aronco Çeşmesi olarak da tanınan Lâleli Çeşme, art nouveau akımının etkilerini taşıyan, iki cepheli köşe çeşmesidir. Yuvarlak kemer düzenlemesi ve niş içindeki ayna taşı, kabartma süslemelerle hareketlendirilmiştir. Rozet görünümünde helezonik tasarımda akantus yaprakları

motifi vardır. Sultan II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a çağrılan D'Aronco, Maçka Parkı'ndaki H.1319/M.1901 târihli Sultan II. Abdülhamid Meydan Çeşmesi'nin de mîmârîsidir. İlk yapıldığında Tophâne'deki Nusretiye Câmii önünde olan mermer çeşme, 1957'de yol çalışmaları sırasında sökülerek Maçka Parkı'na yerleştirilmiştir. Art nouveau ve rokoko süslemeleriyle eklektik üslûpta dört cepheli bir meydan çeşmesidir. D'Aronco, Beşiktaş'taki Şeyh Zafir Külliyesi önüne de iki yüzlü bir duvar çeşmesi tasarlamıştır. Art nouveau etkili Şeyh Zafir Türbesi Çeşmesi, H.1322/M.1904 târihlidir.

H.1326/M.1908'de yaptırılan ve bânîsi belli olmayan İstinye İskele Çeşmesi, beton sıvalı çokgen haznelidir ve mermer kaplamalı çeşme bölümü, iki mermer sütûna oturan iki renkli sivri kemerlidir. Klasik üslûpta sivri kemer ile kabartmalarda rûmî ve palmet motifleri dikkat çeker. Sivri kemerin köşelik kısımları, simetrik olarak iki yanda birer kabara ve rûmî motifleri ile bezenmiştir. Çeşme aynası, rûmî ve palmet motiflerinden oluşan kabartma süslemelere sâhiptir. Oymalı mermer saçağı ve küçük kubbe örtüsü vardır. İstinye İskelesi'nde Yeniköy caddesi köşesindeki mezarlık duvarında yer alan çeşme, 1958'de taşları numaralandırılarak sökülmüş ve şimdiki yerinde yeniden kurulmuştur. Sivri kemerli niş içinde palmet tepelikli kartuş içindeki tek satır kitâbeye, İnsan sûresinin 21. âyetinden, "Ve sekâhüm Rabbühüm şarâben tahûrâ." kısmı ve "1326" târihi celf sülûs hat ile yazılmıştır.

Yerebatan Sarnıcı'nın karşısındaki Ayasofya Üç Yüzlü Çeşme, H.1330/M.1911'de Sultan V. Mehmed Reşad tarafından yaptırılmıştır. I. Ulusal Mîmarlık döneminin etkileri görülen mermer çeşme, üç yüzlü bir köşe çeşmesidir. Ortadaki bölüm iki yan cepheden daha yüksek ve geniş olup üst kısmı kubbeye sonlanan yüksek birer pâyeye ile iki yandaki alçak ve geride açılı olarak konumlandırılan yan bölümlere bağlanır. Mermer alınlığına, yedi tâne sekiz kollu yıldız oyma olarak işlenmiştir. Üç yüzü de iki renkli mermerden basık sivri kemerli niş sâhiptir. Ortada dikdörtgen çerçeveyeyle

belirlenen ayna taşında, tek satırlık kitâbe kartuşu altında küçük birer kurnası olan iki niş, tas yuvası olarak tasarlanmıştır ve aradaki alan kabartma kemerli motiflerle süslenmiştir. İki yan cephede de benzer düzenleme görülür, bu bölümlerde sivri kemerin üst kısmında birer satırlık kartuşlarda kitâbe yer alır. Çeşmedeki kitâbelerde, besmele ve çeşitli âyetler yazılıdır. Târih kitâbesi, "*Aynen fihâ tusemmâ selsebilâ, 1330.*" şeklindedir.

Üsküdar Kısıklı'daki H.1333/M.1914 târihli Kısıklı Çeşmesi, sivri kemeri ve süsleme özellikleriyle klasik üslûba dönüş yapan son dönem Osmanlı çeşmelerindedir. I. Ulusal Mîmarlık dönemi örneğidir ve klasik Osmanlı üslûbunu yeniden yaşatma isteğini doğrudan yansıtır (Ödekan 1992: 286; Pilehvarian-Urfalioğlu-Yazıcıoğlu 2000:196). Kitâbedeki târih, çeşmenin yenilenme târihidir. Mermerden kırma çatı olarak eğimli küçük bir çatısı olan tek yüzlü mermer çeşmenin dikdörtgen cephesinde, üstte oymalı tepelikli ve mukarnaslı korniş altındaki alınlıkta, üç kabartma rozet yer alır. İki renkli mermerden çeşme nişi, basık sivri kemerlidir ve köşelikte birer kabara vardır. Silmelerle çevrelenen dikdörtgen alanda, dekoratif kartuş içinde İnsan sûresinin 21. âyeti, Ömer Vasfi tarafından sülûs hatla yazılmıştır. Düz çeşme aynasında süsleme yoktur ve önündeki mermer teknesi günümüzde yol seviyesinin altında kalır. Kitâbesi, "*Ve cealnâ minel mâi külle şey'in hayy, 1333, Ketebehû Ömer Vasfi.*" şeklindedir.

Haliç Ayakapı'daki Cumhûriyet Çeşmesi, mermer bir duvar çeşmesidir. Dikdörtgen cephenin iki köşesine ince birer sütun yerleştirilmiş olan yapıda, profilli saçak altında, yüzeyi kabartma süslemeli pilastrlara oturan Bursa kemeri formunun büyük kilit taşında kabartma olarak 1341 târihi yazılıdır. İki yanda kabartma birer rozet vardır. Bursa kemerli niş içindeki ayna taşı, dikdörtgen olarak belirir ve üstte tek kartuş içinde kitâbe ve altında kemer motifli çeşme aynası yer alır. Önünde çokgen olarak dışa taşan teknesinin yüzeyine, kabartma aylama askı ve oval güneş motifi işlenmiştir. Eklektik üslûptaki çeşmenin kitâbesi, "*Cumhûriyet Çeşmesi, 1341.*" şeklindedir.

KAYNAKLAR

- ❶ H. Aynur ve H.T. Karateke, *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri*, İBB Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı, İstanbul, 1995.
- ❷ K. Çeçen, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Su Yolları*, İSKİ Yayınları, İstanbul, 2000.
- ❸ M. U. Derman, *Yeni Câmii Çeşme ve Sebîl'inin Kitâbesi*, Meşk Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- ❹ A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, Antan Yayınevi, İstanbul 1993.
- ❺ M. N. Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. 3, Üsküdar Belediyesi Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul, 2001.
- ❻ I. H. Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Târihi*, c. 2, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1977.
- ❼ A. Ödekan, "Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme", *Semavi Eyice Armağanı İstanbul Yazıları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul, 1992, s. 281-298.

❶ E. Özdeniz, *İstanbul'daki Kaptan-ı Derya Çeşmeleri ve Sebilleri*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayını, İstanbul, 1995.

❷ N. K. Pilehvarian, N. Urfalioğlu, L. Yazıcıoğlu, *Osmanlı Başkenti İstanbul'da Çeşmeler*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 1999.

❸ G. Sarıdikmen, *İstanbul'un 100 Çeşmesi ve Sebili*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2013.

❹ I. H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri I – İstanbul Ciheti*, Maârif Vekilliği Antikite ve Müzeler Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1943.

❺ I. H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri II – Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri*, MEB Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü Yayını, İstanbul, 1945.